

EKOLOGIYALIQ MASHQALALAR

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogic instituti Boshlang'ich ta'lim fakulteti
3v-guruh talabasi Usenbaeva Gozzal

Annotatsiya:Bul maqalada elimizdagi hám dúnya júzindegi ekologiyaliq mashqalalar hám olardıń aldın alıw jolları haqqında aytılp ótıledi.

Tayanış túsinikler:Ekologiyaliq mashqalalar, Aral teńizi, pataslanıw, ekologiya, insan, jer júzi.

Házirgi waqıtta insan iskerligi tásirinde biosferanıń ózgeriwi júdá tezlik penen ósip atır. Insan Jer júziniń túsin ózgertiwde úlken geologik kúsh retinde payda bolǵanın V. I. Vernadskiy tárepinen aytıp ótilgen edi. Insannıń tábiyiy proceslerden nadurıs paydalanıwı nátiyjesinde XX ásirdeń ortalarında ekologiyaliq máseleler júdá háwij alıp ketti. Ekologiyaliq mashqala degende insannıń tábiyatqa kórsetip atırǵan tásiri menen baylanıslı halda tábiyattıń insańǵa reakciyası, yaǵnıy onıń ekonomikasında, turmısında xojalıq áhmiyetine iye bolǵan procesler, tábiyiy hádiyseler menen baylanıslı bolǵan hár qanday hádiyse túsiniledi. Tábiyattaǵı teń salmaqlılıqtıń aynıwı aqıbetinde túrli kólemdegi ekologiyaliq mashqalalar qalıplesip atır. Ekologiyaliq mashqalalar tómendegi túrlerge bólinedi:

- 1 Global (ulıwma dúnyalıq).
- 2 Regional (regionlıq).
- 3 Lokal (jergilikli).

Global ekologiyaliq mashqalalar dúnya boyınsha gúzetiletuǵın tábiyiy, tábiyiy antropogen hám sap antropogen tásirler nátiyjesinde júzege kelip ulıwma dúnyaǵa tiyisli bolıp tabıladı.

Atmosfera hawasın qorǵawdıń tiykarǵı baǵdarı qala hám xalıq jasaytuǵın punktlerde atmosfera hawasınıń sapasın jaqsılaw, keyinirek sanitar-gigienik qaǵıydalarǵa ámel qılıw onıń ushın Respublikamızdıń barlıq aymaqlarında shıǵındılardı kemeytiw, kem shıǵındılı texnologiyalardı jaratıw, shań jıynawshı hám

tazalaytuğın jańa qurılmaldı jaratıw hám olardıń islep shıǵarıw natiyjeliligin asırıw, gónergen qurılmaldı jaqsılaw menen almastırıw hám basqalar. Aral teńiziniń qurıwı iqlım ózgeriwine de sebepshi boldı. Qurǵaqlıq sebepli hawa rayı keskin kontenentligi artıp ketti. Teńiz hám qurǵaqlıq ortasındaǵı temperaturanıń ózgeriwi, samal tezliginiń artıwı, suwdıń tolqınlanıw hádiysesin kúsheyiwine alıp keldi.

Jer júzindegi tirishilikti támiyinlewde ósimlikler dúnyası, ásirese, toǵaylardıń áhmiyeti sheksiz. Házirgi waqıtta jer júzi qurǵaqlıǵınıń 25% in toǵaylar quraydı. Olar arqa yarım sharda hám tropikalıq polyuslarda tarqalǵan. Xalıq sanınıń artıwı xojalıq iskerliginiń keńeyiwi sebepli tábiyattıń insan qolı tiymegen jeri qalmadı. Ósimlikler hám haywan túrlerin mámleket qawipsizligine alıw nızamlar arqalı ańshılıqtı tuwrı jolǵa qoyıw, sonıń menen birge qorıxonalar, milliy baǵlar, botanika baǵları hám qızıl kitaplar ósimlikler hám haywanlar túrlerin saqlawda úlken rol oynaydı.

Jer sharın orap alǵan hawa qaplamı-atmosfera delinip, jerdin' landshaftı tirishiliginde júdá áhmiyetli wazıpanı atqaradı. Atmosfera jerdiń qorǵanıw qatlamı bolıp, tiri organizmlerdi túrli ultrafiolet nurlardan, aspannan túsetug'in meteoritlerdiń molekularınan saqlaydı. Eger atmosfera bolmaǵanda-jer beti keshte-1000 S suwıp, kundizi 1000 S ısıp ketken bolar edi. Tek atmosfera sebepli jerde tirishilik bar. Atmosfera tabiyattıń eń áhmiyetli elementlerinen biri bolıp, tiri organizmlerdiń jasawı ushın júdá zárúr esaplanadı. Sebebi organizm, ásirese insan suwsız, awqatsız bir neshe kún jasawı múmkin, biraq ol hawasız tek 5 minut jasadı. Demek jerde tirishiliktiń, ásirese insan jasawı taza hawaǵa baylanıslı eken. Sebebi bir adam bir sutkada 1 kg awqat, 2litr suw qabıllasa, dem alıw organları arqalı 35 kg hawanı jutadı. Sonıń ushın hawa pataslanıp onıń ximiyalıq quramı hám fizikalıq qásiyetleri ózgeriwi menen hár bir organizmniń fiziologiyalıq jaǵdayı da ózgeredi. Taza hawa-ósimlik, haywanlar hám awıl xojalıq eginleri ushın zárúr. Onnan tısqarı antibiotikler yaǵnıy ótkizgishler, anıq ólshegish ásbapları islep shıǵaratuğın sanaat tarmaqları ushın da taza hawa kerek. Atmosferanıń pataslanıwı tek planetamızdaǵı tiri jánliklerdiń, ásirese insanniń salamatlılıǵına kerı tásir etip qalmastan, bálkim xalıq xojalıǵın da júdá' úlken zıyan

jetkizedi. Sol sebepten búgingi kúndegi eń zázúr máselelerden biri atmosfera hawasın taza saqlaw esaplanadı.

Regionlıq (regional) ekologiyalıq mashqalalar. Jer maydanınıń ayırım regionlarına tán tábiyy-iqlım, social -ekologiyalıq, tábiyat penen insan ortasındaǵı óz ara baylanısları nátiyjesinde júzege keletuǵın ekologiyalıq mashqalalar regional ekologiyalıq mashqalalar dep ataladı. Regionlıq ekologiyalıq máselelerge at beriwdiń kriteriyası hawa hám suwdıń pataslanıwı, topıraq erroziyası, jaylawlardıń isten shıǵıwı, toǵaylarda tereklerdiń kesiliwi belgilengen muǵdardan asıp ketiwi hám basqalar esaplanadı. Oraylıq Aziyadaǵı regionlıq ekologiyalıq máselelerden eń áhmiyetlisi Aral hám Aral boyı ekologiyalıq mashqalası bolıp tabıladı. Aral teńizi jaqın waqıtlarǵa shekem eń iri teńizlerden biri esaplanǵan. Ol zárúrli balıqshılıq, ańshılıq, transport hám rekreatsion áhmiyetke iye edi. Suwǵarılatuǵın diyqanshılıqtıń rawajlanıwı nátiyjesinde Ámiwdárya hám Sirdáryanıń suw quymawı 1970 jılǵa kelip 37, 8 km³, 1980 jılda bolsa 11, 1 km³ ǵa shekem azayıp ketti. Suwdıń shorlanıw dárejesi litrge 9 -10 gramnan 34-37 g/litr ge shekem arttı. Házirgi kúnde teńiz betiniń jıllıq ortasha tómenlewi 80-110 sm (aldın 53 sm bolǵan 33 metrge tusse aral 2 ge bólinip qaladı, hesh bolmaǵanda 33, 5 metr biyiklikte saqlap qalıw kerek). Araldıń qurıǵan túbi iri shań mákanına aylandı. Xalıq ishетуǵın suw pestitsidler menen pataslanǵan, keyingi 10 jıl ishinde ólim 2 ret artqan. Balalar ólimi hár tuwılıp atırǵan 1000 bópeden 45-90na tuwrı keledi. Hayallardıń 80%nde kem qanlıq qásteligi ushıraydı. Aral mashqalasınıń sheshiliwiniń túpkilikli mánisi suw resurslarınan aqılǵa say paydalanıwdı ámelge asırıwǵa baylanıslı.

Jergilikli ekologiyalıq mashqalalar (lokal.) Jergilikli ekologiyalıq máseleler túrli kárxanalar iskerligi, jerlerdi suwǵarıw, jaylawlardan qáte paydalanıw nátiyjesinde payda bolsa da málim aymaqlar ushın tiyisli bolıp tabıladı. Búgingi kúnde Ǵárezsiz Ózbekstan iri sanaat hám agrar region bolıp keleshekte dúnyaǵa júz tutqan mashinasazlıq, energetikalıq, ximiya, azıq-awqat sanaatı, transport sanaatın jánede rawajlantırıw kózde tutilmaqta. Islep shıǵarıwshı kúshlerdiń

rawajlanıwı respublikada social ekologiyalıq jaǵdayǵa arnawlı bir dárejede unamsız tásir kórsetedi. Respublikamızda tábiyattı qorǵawǵa tiyisli máseleler tómendegiler:

1. Iri aymaqlıq sanaat kompleksleri jaylasqan rayonlarda tábiyattı qorǵaw máseleleri. (Angren, Almalıq, Shırshıq, Fergana, Margılan, Nawayı hám taǵı basqalar)
2. Aral hám Aral boyı máseleleri, suw resursların qorǵaw hám olardan maqul túsetuǵın tárizde paydalanıw.
3. Tábiyattaǵı suwdıń sanaat shıǵındıları pestitsidleri hám mineral tóginler menen pataslanıwı.
4. Ósimlik hám haywanat dúnyasın qorǵaw, qayta tiklew máseleleri, hám milliy baǵlar tarmaǵın keńeytiw.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Alibekov L. A., Nıshanov S. A.- Pán-texnika tarakkiyoti, tábiyaat hám insan. Tashkent, 1984
2. A'jiniyaz atındaǵı No'kis Ma'mleketlik Pedagogikalıq Institutı "Ta'biyattanıw fakulteti " Ximiya h'a'm ekologiya kafedrası «Ekologiya hám tábiyattı qorǵaw» pa'ninen lektsiya teksti. Nókis 2012
3. Gulomov.P.N "Ózbekiston Milliy enciklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti.2009-84 b
- 4.Internet saytları:<https://cyberleninka.ru/article/n/hozirgi-zamon-ekologik-muammolar-va-ularning-insoniyatga-ta-siri-haqida>
- 5.<https://arxiv.uz/uz/documents/slaydlar/ekologiya/ekologik-muammolar-3>